

Tanulmányok

A FEJLŐDÉS-GAZDASÁGTANTÓL A MULTIDISZCIPLINÁRIS FEJLŐDÉSTAN FELÉ¹

FROM DEVELOPMENT ECONOMICS TOWARD A MULTIDISCIPLINARY SCIENCE OF DEVELOPMENT

Szentes Tamás

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
tamas.szentes@uni-corvinus.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A második világháború után a *fejlesztés-gazdaságtan* mint a harmadik világ gyengén fejlettségével foglalkozó sajátos tudományág jelent meg, többé-kevésbé elkülönülten a közgazdaságtanon belül vagy azon kívül. Amíg a konvencionális ortodox elméletek a gyengén fejlettséget belső tényezőkkel magyarázták, az ellentétes heterodox elméletek a külső okokkal. A harmadik világ felgyorsult differenciálódása és a globalizálódás hatása mindinkább nyilvánvalóvá tette, hogy a gyengén fejlettséget és általában a fejlődést, amelynek nemcsak gazdasági, hanem számos más aspektusa is van, egyaránt meghatározzák a különféle, egymással kölcsönhatásban lévő belső és külső tényezők. A fejlődés-gazdaságtan nem lehet megfelelő elnevezés a fejlődés széles, a fejlett országokra is vonatkozó témaköre számára, amely egy multidiszciplináris társadalomtudományi ágazatot kíván. Sőt, a globális problémák fényében, mint amilyen különösen a fejlődés fenntarthatósága, egy mindent átfogó multidiszciplináris fejlődéstanra lenne szükség, amely nemcsak a fejlődést elősegítő tényezőkre és körülményekre koncentrál, hanem a fejlődési folyamatot megszakító olyan váratlan eseményekre is, mint a globális válságok, természeti katasztrófák, világháborúk stb., és vizsgálja azt is, hogyan kerülhetők el, illetve hogyan lehet hatékonyan leküzdeni következményeiket.

ABSTRACT

After the Second World War 'development economics' appeared more or less separately both within and outside economics, as a special division of science focusing on the underdevelopment of the Third World. While conventional, orthodox theories explained the latter by internal causes, the opposite heterodox conceptions by external ones. The accelerated differentiation of the Third World and the effects of globalisation have made increasingly obvious that underde-

¹ E cikk megírására Csaba Lászlónak *A fejlődéstan apoteózisa* címmel a *Magyar Tudomány* ez évi első számában megjelent írása késztetett. Cikkemben a megállapítások nagy részének részletes kifejtését főként az irodalomjegyzékben felsorolt könyveim tartalmazzák.

velopment as well as development in general, which involve not only economic but also a great many other aspects, are determined both by various internal and external factors interacting with each other. Development economics cannot be the adequate title for the wide topic area of development, related to the advanced countries as well, which requires a multidisciplinary social science division. Moreover, in the light of common international problems, such as especially sustainability of development, an all-embracing multidisciplinary science of development is needed, which focuses not only on factors and conditions promoting development but also on unexpected events interrupting it, such as global crises, natural catastrophes, pandemics, etc., and investigates how to prevent them or overcome their consequences efficiently.

Kulcsszavak: kivonásos módszer, unilineáris fejlődés, aszimmetrikus függőségek, gazdasági-társadalmi dezintegráció, centrum-periféria, globalizáció, fenntartható fejlődés

Keywords: subtraction approach, unilinear development, asymmetrical interdependencies, economic and social disintegration, centre-periphery, globalisation, sustainable development

A 'fejlődés' fogalma – legáltalánosabb értelemben és minden élő organizmusra vonatkozóan (így az egyes emberek esetében éppúgy, mint az egyes társadalmi közösségek, országok, régiók és az egész emberiség esetében is) – azt a jobbító folyamatot jelenti, amely egy alacsonyabb szintű minőségből a minőség magasabb szintjeihez vezet, mégpedig a változó természeti és társadalmi, illetve nemzetközi környezethez való igazodás kényszere miatt, illetve céljából. Minthogy tehát minőségi váltást, illetve váltásokat foglal magában, meg kell különböztetni a 'növekedés' fogalmától, amely csupán mennyiségi változást, gyarapodást fejez ki. Ez utóbbi ugyan nélkülözhetetlen feltétele a fejlődésnek, de lehet éppenséggel azzal ellentétes irányú, illetve hatású is. (Példa erre a rosszindulatú daganat növekedése valamely élő emberi szervezetben.) A fejlődés folyamatában a magasabb minőségi szintnek nemcsak az elérése, de a megtartása is állandó megújulást kíván.

A fejlődési folyamatnak és e folyamat indítékainak, előrelendítő, illetve akadályozó tényezőinek, valamint hatásainak és következményeinek a vizsgálata régóta foglalkoztatja a tudomány művelőit – az élő természettel, a növényzettel, állatvilággal, valamint magával az emberrel foglalkozó tudósokat éppúgy, mint az emberi közösségeket tanulmányozó társadalomtudomány művelőit.

A *modern közgazdaságtannak*, különösen előzményeinek a *főbb elméleti irányzatai* (a merkantilista és a fiziokrata koncepcióktól kezdve a klasszikus közgazdaságtanon és a marxi politikai gazdaságtanon át a neoklasszikus és a keynesi elméleti irányzatig) már korábban is foglalkoztak az egyes országok gazdaságának, illetve általában a nemzetgazdaságok fejlődésének problematikájával² (és

² Michael Paul Todaro szerint „...azt is lehetne állítani, hogy Adam Smith volt az első »fejlődés-gazdász«, és hogy az ő 1776-ban megjelent *Nemzetek gazdagsága* című munkája volt a gazdasági fejlődésről szóló első értekezés...” (Todaro, 1997, 7.).

többnyire kitértek a különböző, illetve az ideálisnak tartott gazdasági rendszerek kérdésére is).

A második világháború után azonban a 'fejlődés-gazdaságtan' (illetve 'fejlődéstanulmányok'³) elnevezéssel megjelent tudományágzat (miként a *komparatív gazdasági rendszerek tana*, vagyis a gazdasági rendszerek összehasonlító elemzése is) *sajátos tartalmú és témakörű tudományágzatként némileg önállósult* – részben a közgazdaságtanon belül, többnyire annak fő áramlata (mainstream) ortodox nézeteit és szemléletét tükrözve, részben azon kívül, más társadalomtudományi ágazatok heterodox irányzatához kapcsolódva. Eredetileg csupán a gazdaságilag elmaradott, *gyengén fejlett*, illetve fejlődő országok, vagyis a harmadik világ fejlődési problematikájára vonatkoztatott diszciplínaként jelent meg, vagyis *mind földrajzi, mind tematikai értelemben korlátozott tudományágzatként*.⁴

A konvencionális közgazdaságtan neoliberais *fő áramlatán* belüli fejlődés-gazdaságtan korai irodalma a társadalmak fejlődését általában a *gazdasági növekedéssel* azonosította, és a történelmi előzményektől⁵ éppúgy, mint a nemzetközi viszonyoktól elvonatkoztatva kezelte.

A történelmi megközelítés kiiktatása a vizsgált jelenség *kész adottságként* való értelmezésével járt együtt. Ez mutatkozott meg a gyengén fejlett országok elmaradottságának kizárólag vagy döntően különféle *belső tényezőkkel*⁶ vagy azok *sajátos, ördögi körben*⁷ összekapcsolódó mechanizmusával való magyarázataiban. A nemzetközi viszonyoktól és világgazdasági hatásoktól való elvonatkoztatás *a kritikai szemlélet kiiktatását* is jelentette.

Az ökonomista szemléletnek tökéletesen megfelelt a fejlettségnek, illetve elmaradottságnak az a gazdaságra leegyszerűsítő értékelése és számokban kifejezett mérése, amely az *egy főre eső GDP* mutatószámát alkalmazta. Ez egyszersmind *a mennyiségi szemlélet érvényesülését* is jelentette.

³ Azok, akik a *fejlődés-gazdaságtan* (development economics) kifejezést eleve ökonomista szemléletet kifejező elnevezésnek tartották, illetve tartják, már korábban is inkább a 'fejlődés tanulmányok' (development studies) elnevezést alkalmazták. Mások viszont a fejlődés-gazdaságtannak a *hagyományos közgazdaságtantól* eleve eltérő természetét és az ökonomista szemlélettel való szakítását hangsúlyozzák.

⁴ Todaro szerint a fejlődés gazdaságtana „sem több, sem kevesebb, mint a korunkbeli szegény, gyengén fejlett, harmadik világhoz tartozó nemzetek gazdaságtana” (Todaro, 1997, 7).

⁵ A sokáig bestsellernek számító könyv szerzője, Harvey Leibenstein azzal kezdte a gazdasági elmaradottság okának magyarázatát, hogy „vegyük ki az intellektuális kérdést a történelmi összefüggésekből” (Leibenstein, 1957, 3.).

⁶ A gazdasági elmaradottság okaiént leggyakrabban a következő belső tényezőket említették: *a természet mostohasága, a túlnépesedés, a munkaerő gyenge minősége, a nép elmaradottsága, a tőkehiány, a belső piac szűkössége.*

⁷ Az elmaradottság, illetve szegénység *ördögi köre* koncepciójának legkifejezőbb megfogalmazása szerint „egy ország azért szegény, mert szegény” (Nurske, 1952, 256.).

A fejlődés-gazdaságtan e konvencionális irodalmára jellemző volt az is, amit André Gunder Frank (1967) „kivonásos megközelítési módnak” (subtraction approach) nevezett el. Ez azt jelenti, hogy a már fejlett országok egyfajta idealizált és általánosított modelljének tipikus vonásai listájából mintegy *kivonják* a gyengén fejlődött országok egyfajta negatív értelemben *idealizált* és általánosított modelljének tipikus vonásait. Az utóbbiaknál megjelenő mínuszok (vagyis hiányok) és pluszok (vagyis fejlődésgátló tényezők) halmaza adja az elmaradottság magyarázatát. Ez a *kivonásos módszer* nemcsak azért kifogásolható, mert az egyik oldal *idealizált* modelljét veti egybe a másik, degradált oldallal, hanem azért is, mert *történelmietlen és tudománytalan* az a feltevés, hogy az ily módon *kivonással* összehasonlított országmodellek *egymástól függetlenül*, szuverén módon jöttek létre és alakultak, nem pedig a globalizálódó világgazdaságon belüli kölcsönhatások közepette.

Bizonyos értelemben hasonló szemlélettel jelentek meg olyan *történelmi magyarázatok* is, mint például Walt Whitman Rostow művében (1960), amelyek a fejlődés *unilineáris jellegét* tételezték fel, vagyis *univerzálisan* (minden ország esetében) azonos és többé-kevésbé *egyenes vonalú* pályán előrehaladó folyamatként értelmezték, és így a harmadik világ országainak elmaradottságát a fejlődés egyik korábbi, természetes szakaszaként fogták fel. Az ilyen *szakaszelméletek* szemlélete azért történelmietlen, mert figyelmen kívül hagyja azt, hogy a fejlődésben *későn jövők*, illetve felzárkózni törekvők számára nemcsak a technikai fejlődés, hanem a már magasabb fejlődési szakaszban lévő országok létezése és hatása miatt is megváltoztak a körülmények.

A valóság mindinkább rációfolt a történelmietlen, a megfigyelhető jelenségeket kész adottságokként, értelmező és a nemzetközi viszonyoktól is elvonatkoztató elméleti koncepciókra. Így azután előtérbe kerültek a konvencionális *ortodox* nézetekkel ellentétes, a harmadik világ országainak elmaradottságát a gyarmatosítás következményeként értelmező (Rodney, 1974), illetve azoknak a fejlett kapitalista országoktól való függőségével magyarázó és a fennálló tőkés világrendet elutasító, vagyis rendszerszemléletű⁸ *kritikai*, illetve *heterodox felfogások*.

Azonban ezek egy részét is a nagyfokú leegyszerűsítés jellemezte, amennyiben a külső tényezőknek csupán a káros hatását, a függésnek csak egyirányú jellegét hangsúlyozták, figyelmen kívül hagyva a kettős hatásokat és az interdependenciákat⁹. Így nem derülhetett fény *a függőség különféle formáiból adódó*, annak egyirá-

⁸ Ez utóbbiak a *poszt-keynesiánus reformista irányzat*, illetve a latin-amerikai *dependencia iskola* némely jeles képviselőjének (pl. Thomas Balogh, Hans Singer, Albert Otto Hirschman, François Perroux, Raúl Prebisch, Celso Furtado, Theotônio dos Santos), valamint egyes *neomarxista*, illetve *újbaloldali* teoretikus (pl. André Gunder Frank, Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Arghiri Emmanuel) írásaiban jelentek meg.

⁹ Minthogy az interdependencia (kölcsonös függőség) fogalma a felek azonos mértékű függésének feltételezését sugallja, az egyenlőtlen helyzetű felek közötti kölcsonös, de nem egyenlő mértékű függést az 'aszimmetrikus interdependencia' fogalmával lehet kifejezni.

nyúsága és intenzitása csökkentésére felhasználható *manőverezési lehetőségekre*. A függőség alternatívájaként pedig a *függetlenség*, a gazdasági függés felszámolására az autarkia anakronisztikus, nemcsak a globalizáció, hanem a belső struktúrák miatt is irreális politikája, a *lekapcsolódás* (de-linking), a fejlett országokkal való gazdasági kapcsolatok megszakítása jelent meg célkitűzésként. Ugyanakkor ezeknek az elméleti irányzatoknak a *kritikai szemlélete* előrelépést jelentett az elmaradottság okainak elemzésében és így a fejlődés-gazdaságtan történetében is.

A gyarmati rendszer összeomlását követő évtizedekben egyre inkább felgyorsult a *harmadik világ differenciálódása*. Egyes fejlődő országok (mint például a délkelet-ázsiai *kis tigrisek*) sikeres fejlődése, mások fejlődési kudarca (mint például a *legkevésbé fejlett országok* sorába visszaesőké) mindinkább rávilágított arra, hogy a fejlődést, illetve a fejlődésbeli lemaradást a *külső és a belső tényezők együttesen, kölcsönhatásban* határozzák meg. Ez a külső és belső tényezők közötti kölcsönhatás különösen vonatkozik a világgazdaságban létrejött, *különféle formákban megnyilvánuló interdependenciák és az adott országon belüli gazdasági-társadalmi integráció, illetve dezintegráció* közötti összefüggésekre.

A *világgazdaságban kialakult, terjedő és mélyülő interdependenciák*, amelyek megkülönböztethetően, de egymással is összefüggésben éppúgy fellelhetők a nemzetközi kereskedelem és munkamegosztás¹⁰, mint a nemzetközi tőke-, technológia-, információ- és munkaerő-áramlás, illetve migráció¹¹, valamint az

¹⁰ A nemzetközi munkamegosztás rendszerében az erősebb vagy gyengébb *strukturális pozíció* és ezzel a specializációból származó előnyök realizálhatóságának mértéke is attól függ, hogy az adott nemzetgazdaságban hol és milyen széles területen található *hiányzó láncszemek*, illetve kialakultak-e és milyen mértékben a korra jellemző, dinamikus értelemben vett húzóágazatok, *döntő láncszemek*. A gazdasági és technológiai fejlődés nyomán sokasodnak az újratermelési folyamat horizontális szférái és vertikális láncszemei, a nemzetközi munkamegosztás és szakosodás következtében viszont egyre több hiányzó láncszem képződik – a természeti adottságoktól függetlenül is – még a legnagyobb és legfejlettebb gazdaságokban is. Ezért változnak a húzóágazatok, illetve az értéklánc *döntő láncszemei*.

¹¹ A különösen Afrikában hagyományos, kontinensen belüli vándormunka-rendszernek és az *új típusú nemzetközi migrációnak* a kibocsátó országok, illetve országon belüli közösségek, szektorok fejlődésére gyakorolt hatása annyiban hasonló, hogy a legfontosabb erőforrást, az emberi munkaerőt vonják el, ezáltal újabb elvándorlásokra készítetve és ily módon konzerválva az elmaradottságot. Ezt csak a későbbi visszaáramlás enyhítheti, annak mértékétől és a visszatérő munkaerőnek másutt szerzett hasznos tapasztalataitól, képzettségétől, minőségjavulásától is függően, valamint a visszatéréskor magával vitt vagy távolléte alatt rendszeresen hazautalt jövedelem nagysága.

Lényeges különbség viszont nemcsak az, hogy az új típusú nemzetközi migráció nagyrészt interkontinentális, és ezért is kisebb a visszaáramlás aránya, hanem az is, hogy zömében már iskolázott fiatalok tömeges kiáramlását és a fejlett országokban való remélt letelepedését jelenti. Ez a kibocsátó országok számára súlyosabb fejlődési hátrányt okoz, és egyszersmind a fiatal migránsok oktatására fordított erőforrások elvesztésével is együtt jár. E hátrányt és veszteséget némileg ellensúlyozhatja ugyan a migránsok jövedelme egy részének rendszeres hazautalása, ez viszont az *aszimmetrikus interdependenciák egy újabb pénzügyi változatát* jelenti. A nemzetközi

adós-hitelezői és a monetáris viszonyok terén, igen *aszimmetrikus* szerkezetűek, vagyis *nem egyenlő partnerek közötti kölcsönös függőségek*. A gyengén fejlett országok az aszimmetrikus interdependenciák rendszerében általában alárendelt, kedvezőtlenebb és a fejlett partnerekkel szemben nagyobb mértékben függő és sebezhető helyzetben vannak.

A *gazdasági-társadalmi dezintegráció* a gazdaságnak is és a társadalomnak is a kettészakadását, a gyengén fejlett országokban egy viszonylag modern szektor és a múltból fennmaradt hagyományos szektor tartós együttlétét, *dualizmusát* jelenti, és olyan *függőségi és funkcionális viszonyt* testesít meg, amelyben az elmaradott hagyományos szektor a modern szektornak az alárendelt (főként olcsó munkaerővel és nyerstermékekkel) kiszolgálója. Ez a dezintegráció és funkcionális viszony erősen hat nemcsak a belső piac és a tőkeképződés, vagyis a megtakarítási és beruházási hajlam alakulására, hanem a munkaerő minőségére, sőt a népesedésre, a demográfiai tendenciára is. Mindezek felül nem csekély a hatása a társadalmi rétegződésre, szubkultúrák kialakulására, az elit magatartására, a kormányzati politikára és annak változásaira, a bürokrácia és a korrupció terjedésére stb. is. Egyszersmind szükségessé teszi a gazdaság és társadalom állapotának, fejlődésének nemcsak makroszintű, hanem szektorokra, illetve rétegekre lebontott, azok változásait figyelő mikroszintű vizsgálatát is.

A harmadik világ felgyorsult differenciálódása mindinkább nyilvánvalóvá tette az elmaradottság egyoldalú magyarázatai és az ökonomista szemlélet tartathatatlanságát, következésképpen azt is, hogy a fejlettség, illetve elmaradottság színvonalának mérésére az egy főre eső GDP mutatószáma – bármennyire is szükséges, de – semmiképpen sem elégséges.¹² A szélsőséges nézetek háttérbe szorulása, illetve revideálása egyfajta *konstruktív eklektizmus* irányzata számára nyitott teret.¹³

A fejlődés-gazdaságtan témakörét és helyzetét viszont más fejlemények is módosították. *A világgazdaság első globális*¹⁴ válsága az 1970-es évek első felében

migrációnak persze sok más következménye, kedvező vagy kedvezőtlen hatása is van, amelyekre e cikk keretében nincs mód kitérni. (Ehelyett lásd a *Magyar Tudomány* 2019/1 számában megjelent vonatkozó cikkeket.)

¹² Az egy főre eső GDP mutatószámának kiegészítésére más gazdasági mutatószámok, sőt egyszerre több, nem gazdasági mutatószámokat is felölelő olyan összetett index alkalmazására is sor került, mint amilyen a Human Development Index. A fejlettségi szint mérésére azonban önmagában véve egyetlen mutatószám sem lehet megfelelően pontos és megbízható.

¹³ Az ellentétes álláspontok megmaradtak ugyan, de jobbra már csak a hangsúlyban különböztek, miközben a fennálló nemzetközi viszonyok és gazdasági rend kritikája és megreformálásának igénye éppúgy, mint egyes fejlődő országok korrump kormányzatának bírálata egyre inkább elfogadottá vált. Ugyanakkor nemcsak a közgazdaságtanon belül, hanem az államok gyakorlatában nemzetközileg is a neoliberális maradt a fő irányzat.

¹⁴ Amíg az 1929-es válság annak *nemzeti* epicentrumából a nemzetközi kapcsolatok révén tovaterjedő válság volt, az 1970-es évek válsága már a világgazdaság strukturális és intézményi

súlyosan érintette a fejlett országokat is. Egyszermind aláásta azt a feltételezést is, hogy a fejlődés-gazdaságtan csupán a gyengén fejlett országokra, vagyis a harmadik világra vonatkozhat, a fejlett országokra nem, mivel azok már az *önfenntartó gazdasági növekedés* szakaszában vannak, nem szorulva rá minőségi, konkrétan strukturális és intézményi változásokat is felölelő *fejlődésre*. Ráadásul, a globalizálódás és a regionális integráció nyomán, továbbá a rendszerváltozások következtében is (miként a volt *szocialista* országokban), valamint a tudományos és technológiai forradalmak és a transznacionális társaságok globális beruházási politikája folytán a *strukturális és intézményi változások* mindenütt szükségessé váltak.

A tudományos-technológiai forradalmak korában már nemcsak a dinamikus iparágak rangsora és a húzóágazatok, *döntő láncszemek* anyagi termelés vertikumán belüli helye változik, hanem a széles értelemben vett, vagyis az elosztás és fogyasztás megismétlődését és a vonatkozó információk áramlását is magában foglaló újatermelési folyamat technológiája is. A *kutatási és fejlesztési kapacitások* válnak mindinkább és általában is a strukturális pozíciót és a fejlődési ütemet is meghatározó *döntő láncszemekké*, illetve tényezőkké. Az ezen a téren mutató markáns aszimmetria csökkentése a termelési struktúrák módosításánál is nagyobb és hosszabb távú feladatot, a szellemi erőforrások, a képzés, oktatás és kutatóhálózat fejlesztését és a modern információs technológia széles körű alkalmazását írja elő.

A természetes nyersanyag- és energiamegtakarító, illetve -helyettesítő technológiák megjelenése és elterjedése, továbbá az elektronika, illetve elektronizáció újabb fejleményei, az informatika és a kommunikáció rohamos fejlődése, a robottechnika, valamint a biotechnológia új vívmányai stb. már nemcsak a természeti feltételek és földrajzi helyzet nyújtotta viszonylagos előnyöket szorította háttérbe, hanem az alacsonyabb bérszínvonal által szerezhető komparatív előnyöket is. Nevezetesen azokkal a további fejlődést és a világgazdasági pozíciót is meghatározó előnyökkel szemben, amelyeket a *szellemi erőforrások és a K+F-* (kutatási és fejlesztési) *kapacitások* birtoklása és az azokhoz kapcsolódó *mikroelektronika* fejlettsége biztosíthat.

A *globalizáció* nyomán kiéleződő világpiaci verseny és a transznacionális társaságok globális beruházási politikája, valamint a neoliberalizmus hatása kikezdte a fejlett nyugati országokban a II. világháború után kifejlődött *jóléti állam* és *szociális piacgazdaság* vívmányait, sőt egész rendszerét is. Egyre markánsabban mutatkoztak meg a *dezintegráció* jelenségei és hatásai (némely iparágak kitelepítése miatt vagy a zömében migránsokból álló szubproletariátus gyarapodása következtében). A volt „szocialista” országokban pedig a rendszerváltás folytán teljességgel összeomlott a társadalombiztosítás korábbi rendje, és egy szűk társadalmi réteg tör-

válságaként értelmezhető, amennyiben végső soron a világgazdaság egyenlőtlen viszonyaiból fakadó strukturális egyensúlytalanságnak és a globalizálódással nem kompatibilis nemzetközi intézményi rendszer működési zavarának volt a következménye.

ténelmileg páratlan gyorsaságú meggazdagodása mellett újra megjelent a tömeges szegénység, munkanélküliség és hajléktalanság. Így a gazdagság és a szegénység, a jólét és a nyomor kettőssége, a *fejlettség és az elmaradottság, a centrum és a periféria dichotómiája* a fejlett nyugati és a volt „szocialista” országok társadalmának éppúgy jellemzőjévé vált, mint a világgazdaság egészének.

E fejlemények fényében a *fejlesztés-gazdaságtan már nem maradhatott a fejlődő országok* sajátos esetére *leszűkített témakör*. A fejlődés tartalmának és mikéntjének kérdése a már fejlett és a volt „szocialista” országokra is vonatkoztatandó, vagyis általános, sőt egyre inkább globális problémaként jelent meg. *Változások* következtek be nemcsak a fejlődés-gazdaságtan helyzetében és a szemléletmódban¹⁵, hanem a *fejlesztés követendő modelljének, illetve útjának a megítélésében* is. A „létező szocializmus”, vagyis a szovjet modell a fejlett országok kapitalizmusát bírálók számára sem lehetett többé követendő példa. Másfelől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a fejlett országok modellje és fejlődésútja korántsem olyan, amilyen világszerte követhető lenne. Annak anomáliái (a társadalmi egyenlőtlenségek mélyülése, a *fogyasztói társadalom* mértéktelen pazarlása, a spekuláció és korrupció növekvő szerepe, a politikai demokrácia torzulása, az erkölcsi és kulturális hanyatlás, az erőszak és a pornográfia terjedése stb.) bírálatában megszületett a *rosszul fejlődés* (maldevelopment) fogalma is.

A fejlett országoknak a meg nem újítható természeti erőforrásokkal való rabló-gazdálkodása fényében, valamint a gyengén fejlett országoknak nemcsak a mind súlyosabbá váló demográfiai, *túlnépesedési* problémájával, hanem a már fejlettek példáját, főként iparosodását és fogyasztási szokásait követő fejlődésével kapcsolatban is már az 1970-es és 1980-as években felvetődött a *természeti környezet károsításának, illetve a természeti erőforrások kimerülésének veszélye*.¹⁶ A későbbiekben mindinkább globális problémává vált a fejlődés meglévő típusának és eddigi menetének *kedvezőtlen ökológiai hatása*, és újabban a már megtapasztalt *klímaváltozás* és gyakoribbá váló természeti katasztrófák ügye.

Mindez felvetette általában is a fejlődés fenntarthatóságának kérdését. A ’fenn tartható fejlődés’ fogalma és követelménye kezdetben meglehetősen leszűkített,

¹⁵ Mindinkább háttérbe szorult az a neoliberális felfogás is, amely a közgazdaságtan *mainstream*jét még változatlanul uralta. A nemzetközi fejlődésszakadék okaival, a gyengén fejlett országok helyzetével, illetve a tömeges szegénység globális jelenségeivel foglalkozó tudósok közül még azok is, akik korábban neoliberális nézeteket vallottak (mint például a Nobel-díjas Paul Krugman), mindinkább kritikái álláspontot foglaltak el a *Washington Konszenzusként* elhíresült, a Világbank és különösen a Nemzetközi Valutaalap (IMF) segélyezési, illetve hitelezési politikájában megjelent elvekkel, az eladósodott fejlődő országok számára előírt követelményekkel szemben.

¹⁶ Lásd nemcsak a Római Klub jelentéseit, hanem az Egyesült Nemzetek Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája (UNCTAD) egyik szakértői bizottságának a fejlődés és a természeti környezet kapcsolatával foglalkozó egykori értekezletét. Ez utóbbi már akkor hangsúlyozta az ökológiai problémának a gyengén fejlettséggel, illetve a forráshiányokkal való összefüggését.

pusztán ökológiai értelmezést nyert. Mindinkább nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az ökológiai problémák (miként más olyan globális problémák is, mint a világgazdasági válságok, a terrorizmus globalizálódása, a járványok gyors terjedése, a tömeges nemzetközi migráció) nagyon is összefüggnek a nemzetközi és az országokon belüli fejlődési egyenlőtlenségekkel, az elmaradottság és szegénység, másfelől a kirívó luxus és felelőtlen pazarlás jelenségeivel stb. Ezért a természeti környezet védelme, a természeti katasztrófák elleni védekezés és a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás, valamint a világjárványok megelőzése, illetve leküzdése egyszersmind gazdasági, társadalmi, politikai, sőt kulturális feltételeket és követelményeket is támaszt. Sőt, nemcsak nemzetközi megállapodásokat és országokon belüli társadalmi egyetértést igényel, hanem összefogást és minden szinten, így mikroszinten és az egyének szintjén is, konkrét cselekvést, illetve magatartás-változást.

Ma már e globális problémák fényében nemcsak a fejlődés fenntarthatóságának, hanem egyáltalán *az emberiség fennmaradásának* a kérdése is felvetődik, amelyben azok megoldására nem kerül időben sor. Mindez új és sokkalta összetettebb, valamint változó tartalmat ad a fejlődés problematikájának, amely a társadalomtudomány *határain* (?) is túlmenő multidiszciplináris és holisztikus szemléletű vizsgálatot kíván.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS, ILLETVE TANULSÁG

1. Az emberi társadalom nemcsak alkalmazkodni kénytelen a változó környezethez és természeti körülményekhez, hanem a saját tevékenysége által okozott problémák megoldására újabb és újabb ismeretek és technikák kimunkálására, alkalmazására, majd az ennek nyomán is képződő újabb *kihívások* megválaszolására is kényszerül. Ebből következik *a fejlődési folyamat*, amely magasabb minőségi szintekhez vezet, de *soha nem lehet befejezett*, nem korlátozódhat csak a gazdaságra, és nem egyszerűsíthető le a mennyiségi növekedés folyamatára.
2. Mivel a társadalmi fejlődés *az élet minden területét érintő*, a gazdasági, politikai, intézményi, szociális, egészségügyi, kulturális, sőt morális viszonyokkal, a technikai-technológiai haladással és a természeti környezet változásával is összefüggő, valamint és nem utolsósorban a nemzetközi viszonyok alakulásától, a globalizáció hatásaitól is függő folyamat, ezért a fejlődés problematikája eleve *multidiszciplináris vonatkozású*. Következésképpen tudományos vizsgálata legalábbis interdiszciplináris szemléletet kíván, és nemcsak elemzésében, hanem a megoldásokra irányuló cselekvésekben is minden szintnek jelentősége és egymással összefüggő szerepe van.
3. Miként az emberi szervezet sem fejlődhet csupán egyes testrészek fejlődése, megfelelő tápellátása esetén, úgy az emberi társadalomnak, mind az egyes

országok társadalmának, mind pedig a világ társadalmának a fejlődése sem lehetséges egyes rétegeknek, csoportoknak, illetve országoknak a fejlődés folyamatából és eredményeiből való tartós kirekesztése vagy kimaradása mellett. A fejlődés voltaképpen csak akkor lehet általános, ha az egyes országokon belül *a társadalom minden rétegére, nemzetközileg, illetve világszinten pedig minden országra kiterjed*, mindinkább biztosítva az esélyek egyenlőségét, a gyengén fejlettek felzárkózását, és minden szinten fenntarthatónak bizonyul ökológiailag, vagyis a természeti környezet károsodását kizárva, valamint gazdaságilag, társadalmilag és politikailag is.

4. A fejlődés kutatásában különösen fontos, de társadalomtudományi elemzésekben általában is nélkülözhetetlen követelmény *a történeti megközelítés és a holisztikus látásmód*, valamint *az oksági összefüggéseknek a dialektikus kauzalitás értelmében való feltárása* (vagyis az oknak és az okozatnak a hely és az idő függvényében történő meghatározása, és felcserélődésüknek, továbbá az okozat visszahatásának, valamint általában a részek és az egész közötti dialektikus kölcsönhatásoknak a figyelembevétele).
5. Nem kevésbé szükséges és nélkülözhetetlen *a kritikai szemlélet*, mégpedig nemcsak a mindenkori kutatási eredmények, elméletek és módszerek vonatkozásában, hanem a fennálló viszonyok, társadalmi magatartások, kormányzati politikák, nemzetközi kapcsolatok stb. értékelésében is, de elfogultság, egyoldalúság, pártpolitikai vagy ideológiai befolyásoltság nélkül. A társadalomtudománynak egyébként is természetes és sajátos feladata a mindenkori gyakorlat bírálata, ami javításokra, jobb megoldásokra serkent.
6. A világgazdaság kibontakozása óta *az egyes országok fejlődése egyaránt függ* (bár nem azonos mértékben) *belső és külső tényezőktől*. Következésképpen *a nemzetközi fejlődésszakadék* kialakulását és fennmaradását is egyaránt meghatározzák a részek, vagyis az egyes országok, illetve régiók fejlődésének egymásétól eltérő belső adottságai, feltételei, módozatai, valamint az ezeket befolyásoló, serkentő vagy gátló külső tényezők, illetve a világgazdasági rendszer egészének mozgásából fakadó hatások – miközben a globális *interdependenciák*, vagyis a világméreteket öltő kölcsönös függések egyre erősebbé és szövevényesebbé válása a részek viszonylagos autonómiáját mindinkább korlátozza.
7. A világgazdaságban, annak résztvevői között kialakult kölcsönös függőségek általában *nem egyenlő partnerek közötti interdependenciák*, vagyis nem szimmetrikus szerkezetűek sem az áramlások, sem az állományok, sem pedig a partnerre gyakorolható befolyást és ellenőrzést jelentő tartós viszonyok intenzitása tekintetében. Így a nemzetközi kapcsolatokból származó viszonylagos előnyök és hátrányok, viszonylagos nyereségek és veszteségek sem egyenlően oszlanak meg a partnerek között. A nem egyenlő partnerek közötti egyenlőség általában növeli az egyenlőtlenséget.

Ezért az egyes országok fejlődése és világgazdasági pozíciójának javítása mindig is feltételezte az aszimmetrikus interdependenciák kedvezőbb oldala felé törekvést, illetve azoknak – a fejlettebb partnerek irányában is – a szimmetrikusabbá tételét.

8. A világgazdasági folyamatokból való kimaradás azonban, amelyet az elszigetelődés idéz elő, még annál is kedvezőtlenebb hatású a nemzeti fejlődésre nézve, mint a nemzetközi interdependenciák rendszerében alárendelt szerepet és reprodukálódó gyengén fejlettséget előidéző *perifériás* típusú fejlődés.
9. A fejlett országokhoz képest lemaradó országok gyengén fejlettsége és annak újratermelődése összefügg *belső gazdaságuk és társadalmuk dezintegrálódásával*. Újabban a fejlett országok gazdaságában és társadalmában is jelei mutatkoznak a dezintegrációnak, ami esetükben is különféle, a nemzeti fejlődést gátló hatásokat von maga után. A globalizáció és a regionális integráció ugyan együtt jár a részt vevő országokon belüli dezintegráció veszélyével, ez azonban nem végzeteszerű.

A mindjobban globalizált világgazdaságon belül a *nemzeti fejlődés sikerének egyik feltétele tehát a gazdaság és társadalom dezintegrációjának elkerülése, illetve felszámolása, vagyis a belső integrálódás*, illetve annak megőrzése. Ez mindenképp a gazdaságon belüli *input–output* kapcsolatok fejlődésétől és a társadalmon belüli egyenlőtlenségek csökkenésétől, a társadalmi kohézió növekedésétől függ.

10. Az egyes országok fejlődését illetően a fenti néhány általános történelmi tanulság természetesen olyan *további tanulságokkal egészítendő ki*, amelyek a fejlődésnek más, nem kevésbé fontos politikai, intézményi, szociális, kulturális, morális, sőt szociálpszichológiai tényezőire, illetve feltételeire is vonatkoznak.
11. A fejlődés-gazdaságtan eddigi története és átalakulása – a fejlődési folyamat nemcsak gazdasági, hanem más aspektusainak, összetevőinek, illetve meghatározottságának fokozott figyelembevételével és a fejlődés problematikájának már nemcsak a harmadik világ országaira, hanem minden országra vonatkoztatásával, valamint vizsgálatának a makro-, vagyis országszinten kívül mindinkább a mikro- és globális szintre is kiterjesztésével – voltaképpen egy *multidiszciplináris társadalomtudományi fejlődéstan* kibontakozását jelzi.

Ezért a fejlődés-gazdaságtan elnevezés helyett, amely a szakirodalomban és az oktatásban is leginkább meghonosodott, de a fejlődéstanulmányok fogalma helyett is, amelyet sokan esettanulmányokként értelmeznek, helyesebb a *multidiszciplináris társadalomtudományi fejlődéstan* fogalmát alkalmazni az említett igen széles témakört felölelő tudományág elnevezésére. Annak ellenére is, hogy egy ilyen multidiszciplináris tudományág általános elfogadottsága nem kis akadályokba ütközik mind a meglévő nomenklatúrák és

akkreditációs szabályok, mind pedig az ezeket befolyásoló unidiszciplináris szűklátókörűség folytán.¹⁷

Ugyanakkor már a fenti értelemben vett *társadalomtudományi fejlődéstan-nak*, nem pedig a fejlődés-gazdaságtannak, a nemzetközi elismertségét jelezte korábban Gunnar Myrdal, később Amartya Sen Nobel-díja, és újabban ekként fogható fel a legutóbb díjazottaknak, Esther Duflo, Abhijit Banerjee és Michael Kremer kutatóknak a globális szegénység enyhítésére irányuló kísérleti tevékenységük, terepmunkájuk és annak a politikai hatása értékeléseként ebben a kitüntetésben részesítése (Csaba, 2020). Ez az elismerés akár a fejlődéstan megdicsőülésének is tekinthető, még ha a szóban forgó kitüntetés közgazdasági Nobel-emlékdíj is.

12. Még ha általánosan (így hazánkban is) elfogadottá válna és intézményesülne is a multidiszciplináris társadalomtudományi fejlődéstan, ma már ez sem lenne elegendő. A fejlődés kérdésével ugyan saját határain belül számos tudományág foglalkozik, így nemcsak az orvostudomány (az ember fejlődésével) és az antropológia (az egyes emberfajtákéval), valamint a biológia, illetve az állattan és a növénytan (az evolúcióval és az állatok és növények fejlődésével), hanem a geológia (Földünkével és szárazföldek, tengerek, folyók stb. kialakulásával) és a csillagászat (a bolygókéval stb.) is, azonban nincs még olyan tudományterület (kivéve bizonyos fokig az ökológiát és az evolúció tanát), amely a fejlődésnek az említettek által vizsgált jelenségei között meglévő bonyolult, sőt változó összefüggéseket és kölcsönhatásokat kutatná.

Márpedig a fejlődés fenntarthatóságának, sőt az emberiség fennmaradásának, mindinkább égető problémája fényében egyre nagyobb szükség lenne egy olyan, *széles értelemben vett multidiszciplináris fejlődéstudományra*, amely túlmegegy a fentiekben jellemzett társadalomtudományi fejlődéstanon. Hiszen nemcsak a természeti erőforrások kimerítésének veszélye és a gazdasági válságok ciklikus ismétlődése, hanem a természet romboló erőinek megnyilvánulása, a természeti katasztrófák gyakorisága és súlyosbodása, az ökológiai egyensúly megbomlása, a klímaváltozás, valamint a nemzetközi fejlődésszakadékkal összefüggő tömeges migráció, a globalizálódó terrorizmus, továbbá a világjárványok megjelenése stb. is súlyos problémát jelent a fejlődés szempontjából általában és minden szinten.

¹⁷ Akadémiánkon belül a tudományos bizottságok számának és taglétszámának – a *köztestületi akadémia* koncepciójával ellentétben – korlátozása és a szavazati jogú tagságnak csupán egyetlen bizottságban való megszerezhetősége eleve a multidiszciplináris bizottságok hátrányát okozza.

Egyébként hazánkban is létesült már egy valóban széles értelemben vett multidiszciplináris kutató és oktató intézet, nevezetesen a globális és országos problémákkal éppúgy, mint regionális kérdésekkel, így *kreatív városok* kutatásával is foglalkozó kőszegi nemzetközi intézet, az Institute of Advanced Studies (IASK).

Ezért *minden tudományterület fejlődéssel*, illetve a fejlődés fenntarthatóságával *foglalkozó művelőinek* egy ilyen multidiszciplináris fejlődéstudomány keretében megvalósuló *együttműködése* lenne csak képes az említett és más fejlődési problémák összefüggéseinek eredményes kutatására és megfelelő megoldások feltárására. Természetesen, mindazoknak az új fejleményeknek, eredményeknek, alternatív megoldásoknak a figyelembevételével, amelyeket egyebek mellett a számítástechnika, elektronika, informatika, robottechnika, a biológia és genetika fejlődése, a geológiai és az űrkutatás vagy éppen az újabb csillagászati és archeológiai felfedezések mutatnak fel, és amelyek új megvilágításba helyezhetik az emberiség fejlődésének (sőt, Földünkének is) történetét és jövőjének várható alakulását is.¹⁸

Mivel pedig az emberiség fejlődéstörténete egyszersmind a rajta kívül álló vagy éppen saját maga által okozott kedvezőtlen változások ellenében a fennmaradásért vívott küzdelmek története is, korunkban pedig a fejlődés fenntarthatósága már az emberi faj fennmaradásának feltétele is, ezért egy új, multidiszciplináris fejlődéstudománynak már nem elegendő – még országszinten sem – csupán a fejlődés mozgatóerőit, dinamikus tényezőit, pólusait és tovagayűrűző hatásait biztosító kapcsolódások meghatározására összpontosítania.¹⁹ Ezen túlmenően behatóan kell vizsgálnia *a fejlődési folyamat megszakadásával együtt járó váratlan események, válságok, terrortámadások, illetve háborús cselekmények és a mind gyakrabban bekövetkező természeti katasztrófák, valamint világvjárványok elleni védekezés és a megfelelő reagáló és átalakító képességek*²⁰ intézményi biztosításának módozatait, továbbá a széles körű együttműködésnek²¹, valamint a

¹⁸ Sajnos, az említett új problémáknak a kutatása ma még inkább csak szórványosan és elkülönülten folyik, ha egyáltalán, ami a multidiszciplinaritás már említett korlátainak is köszönhető. Ilyen egyebek között a pályázatok rendszerében az a meglehetősen általánossá vált követelmény, hogy a kutatás majdani, várható eredményét előre meg kell határozni.

¹⁹ Ma már nemigen kell bizonygatni, hogy egy ország gazdasági fejlődésének legfőbb hajtóereje az emberi tényező, különösen a szellemi tőke, következésképpen a kutatási és fejlesztési kapacitások mértéke, a tovagayűrűző hatás pedig elsősorban az input–output kapcsolódások (forward and backward linkages) kiterjedésétől és intenzitásától függ. Az sem igen vitatható, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásnak, és így a komparatív előnyök szerinti szakosodásnak kedvező a hatása, miként a külföldi tőke előbbieket elősegítő beruházásainak is. Ugyanakkor viszont a válságok és katasztrófák hatása is súlyosabb lehet a profilváltást korlátozó túlzott szakosodás és az input–output kapcsolódások kiterjedtsége következtében.

²⁰ A koronavírus-járvány által okozott gazdasági nehézségeket (keresletcsökkenés, beszállítások elmaradása stb.) azok a vállalatok tudták leginkább legyőzni, a leállást és az elbocsátásokat elkerülni, amelyek képesek a gyors profilváltásra, új termékek, illetve szolgáltatások kínálatára.

²¹ A globális válságok, természeti katasztrófák és világvjárványok még inkább megkérdőjelezik a versenyképesség (competitiveness) konvencionális értelmezését, amely voltaképpen az egymás rovására szerzett előnyök, egyfajta *zéró összegű játék* koncepcióját tükrözi. Ideje lenne a latin eredetű szó értelmének megfelelő tartalmat adni e kifejezésnek, amely voltaképpen valamire irányuló *együttes törekvést* jelent, vagyis olyan versengést, mint például a teniszmérkőzésben, ahol aligha lehet győzelmet elérni együttműködő partner nélkül.

megszakadt fejlődési folyamat újraindításának, vagyis egyfajta *előre menekülésnek* a feltételeit is.

Egy ilyen multidiszciplináris fejlődéstudomány a diszciplináris elkülönültség helyett nemcsak multidiszciplináris együttműködést kíván művelőitől, hanem számos paradigma felülvizsgálatát és olyan kérdések új megvilágításba helyezését is, mint például az egyén és a közösség, a politika és a gazdaság, az állam és a piac, a nemzet és világtársadalom stb. viszonya. Mindehhez és mindezekben felül különösen nagy szükség van *a még ismeretlen felfedezésének* szenvedélyes vágyától fűtött kutatásokra és (ahol lehet) kísérletekre is.

IRODALOM

- Csaba L. (2020): A fejlődéstan apoteózisa (Közgazdasági Nobel-díj, 2019). *Magyar Tudomány*, 181, 1, 90–95. DOI: 10.1556/2065.181.2020.1.9, https://mersz.hu/hivatkozas/matud_f33302#matud_f33302
- Frank, A. G. (1967): *Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology*. *Catalist*, 3, University of Buffalo
- Leibenstein, H. (1957): *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York
- Nurske, R. (1952): Some International Aspects of the Problem of Economic Development. *The American Economic Review*, May, Repr. In: Agarwala, A. N. – Singh, S. P. (eds.) (1958): *The Economics of Underdevelopment*. London: Oxford University Press
- Rodney, W. (1974): *How Europe Underdeveloped Africa*. Washington: Howard University Press, <http://abahlali.org/files/3295358-walter-rodney.pdf>
- Rostow, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP78-03062A001100030001-6.pdf>
- Szentes T. (2002): *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában*. Szombathely: Savaria University Press
- Szentes T. (2002): *World Economics 1. Comparative Theories and, Methods of International and Development Economics*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szentes T. (2003): *World Economics 2. The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szentes T. (2011): *Fejlődés-gazdaságtan*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Todaro, M. P. (1997): *Economic Development*. London–New York: Longman